

ANTAL ÁRON

A vihar mint morális kihívás

Viharjelenetek az érzékeny irodalomban

Természet és morális érzék

Az 1770-es évek második felére egyértelműen törés keletkezik német nyelvterületen az érzékenység diskurzusán belül. Az „érzékenység kritikájaként” is jellemzett tendencia keretében a heves érzelmeket szenvedélyekként bélyegzik meg, patologizálják, és olyan kórképekhez rendelik, mint például a rajongás (Schwärmerei).¹ Kérdés azonban, nem félrevezető-e az „érzékenység kritikája” kifejezés, hiszen maguk a kritikák is a kiegyensúlyozott érzelmi élet apológáinak részéről fogalmazódnak meg – egy széles (a jelek szerint már éppen túlságosan széles) programközösségen belüli vitáról lévén szó. A szenvedélyes érzelmegélés elutasítása egyébként is a kezdeteitől fogva része a diskurzusnak. A probléma előtérbe kerülése a mondott évtizedben leginkább annak tudható be, hogy ekkor olyan irodalmi művek, elsősorban regények jelennek meg és aratnak nagy sikert, amelyek szenvedélyekbe bonyolódó figurákat (Werther, Siegwart) emelnek főszereplővé. Távolról nézve lehet ez pusztán problematizáló gesztus is, de a régi iskolához ragaszkodók számára az újfajta főhősök sikere túlságosan is aggasztó.

De mi is ez a reflektálatlan természetességgel emlegetett „érzékenység”? Egyrészt a 18. század második felének egyik meghatározó és komplex diskurzusa. Másrészt az ennek nevet adó antropológiai tulajdonságnak, valamint fiziológiai és pszichológiai feltételeinek a közös elnevezése.² E feltételek egyrészt a külső érzékek, valamint az ezek által fölvetett affektív információkat a lélek felé továbbító idegek.³ Másrészt magát a lelket és ennek morális érzékét (Lord Shaftesbury paradigmátikus fogalmával: a *sensus communis*) sem választhatjuk le egyértelműen erről az apparátusról. Az utóbbi pszichés szerv felügyeli a percepciót, egyensúlyt teremt értelem (fej) és

¹ Davide GIURATO, *Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit = Handbuch Literatur & Emotionen*, Hrsg. Martin von KOPPENFELS, Cornelia ZUMBUSCH, Berlin, De Gruyter, 2016, 329.

² Az anatómiai „érzékeny apparátushoz” lásd: CSUKA Botond, *Providenciális érzékenység: A brit felvilágosodás esztétikájáról = Esztétika – történelem – hermeneutika: Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICZ Zoltán, SZÉCSÉNYI Andre, Bp., L’Harmattan, 2019, 47–53.

³ Bár irritabilitás (Reizbarkeit) és érzékenység (Empfindlichkeit) különbségeiről a kor orvostudományában eltérő vélekedések jelennek meg, az irodalmi érzékenységben a kettő összekötetése az uralkodó elképzelés. Minter hosszan idézi a példákat a különböző tudományos és populáris elképzelésekre: Catherine J. MINTER, *The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany*, *The Modern Language Review*, 106(2011), no. 2, 463–472.

érmek (szív) közt. Emellett maga is ki van téve az érkeket érő hatásoknak, hiszen az újabb és újabb élmények földolgozásával, reflektálásával egyre csiszoltabbá és kiegyensúlyozottabbá válhat.⁴

Hogy az esztétikai és morális vonatkozást e belső érzék esetén nem választhatjuk szét egymástól, az érzékeny emberkép Shaftesbury általi inspiráltságával magyarázható. A brit arisztokrata gondolkodó platonista ihletettséű elmékedéseiben a(z esztétikai) szép és a (morális) jó megfeleltethető egymásnak.⁵ Ezt a megfeleltetést alkalmazza a német érzékenység egyik korai programadója, Gellert is, mikor az erkölcsi és esztétikai nevelés összeköttetését propagálja, ezzel a csiszolódásnak a brit filozófustól származó koncepcióját támogatva.⁶ Esztétikai és morális érzék kölcsönhatásából adódik a morálisan helyes természetesként való azonosítása. Gellert nagyhatású irodalmi ideálja a természetesség, amely nála a gyengédség (Zärtlichkeit) stilisztikai-retorikai megvalósulása.⁷

Szép és jó fedésbe hozása e világi boldogságra kalibrált emberképet (másrészt emberre kalibrált világot) feltételez. Mindennek a 18. századi vallásos gondolkodás meghatározó alakzata, a providencializmus⁸ biztosít keretet. Ebben a keretben az emberi érzékenység a világba írt providenciális teleológia felismerésére programozott fiziológiai-pszichológiai szervrendszernek tekinthető:⁹ nemcsak a világot célszerűen programozó teremtőre mutat vissza a természet élményszerű fölfogásában, de az esztétikai-morális érzék működése révén (csiszolódása során egyre pontosabban) az egyén e világi rendeltetésére, a világgal (közösséggel/társadalommal) szembeni kötelességeire biztosít rálátást. Az egyén feladata, hogy mondott érzékét csiszolva szívét (érzelmeit) és fejét (értelmét) egyensúlyba hozza, elkerülve az embertelen, szívtelen viselkedést és a szenvedélyességet egyaránt.¹⁰ Az utóbb említett, a gyengédség keretein kívül helyezkedő, az érzékeny apparátus diszfunkcióira utaló viselkedésformák tehát mint antiszociális, a „természetes” morál által konstituált közösség gondviselés megszabta rendje ellen való cselekedetek tételeződnek.¹¹ Az optimális érzékenység egyensúlyi állapota, jóllehet programszerűen fogalmazódik meg, mégis rögtön egy (elképzelt) természeti

⁴ SZÉCSÉNYI Endre, *Az ízlés mint sensus communis*, Laokoón, 1(2001), 1. sz., 49–51.

⁵ *Uo.*, 46–47.

⁶ GIURATO, *i. m.*, 334. Shaftesburynek a német érzékenységre gyakorolt hatására lásd még: Gerhard SAUDER, *Epfindsamkeit, Bd. I: Voraussetzungen und Elemente*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1974, 84, 138–139, 185.

⁷ Albrecht KOSCHORKE, *Körperströme und Schritverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2003 (1999), 191.

⁸ Charles TAYLOR, *A Secular Age*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2018, 221.

⁹ CSUKA, *i. m.*, 58.

¹⁰ SAUDER, *i. m.*, 125.

¹¹ Ide sorolhatjuk az érzékeny regényekben gyakran karikírozott, kritikával illetett hagyományos nemesi viselkedésformákat, amelyek egyrészt az udvari képmutatás (Höflichkeit) és a vadászó-iszákos vadság (Wildheit) fogalma alatt foglalhatók össze. A rangkórság emellett rendi hovatartozásra való tekintet nélkül elmarasztaltatik.

ősállapotba vetül vissza. Ezt mutatja be képszerűen Gessner, aki idilljeivel gyakorol nagy hatást. Az antik régmúltba képzelt pásztori világ természetközelségét ő annak ellenére írja le a mesterkéletlenség utópiájaként (unverdorbene Natur), hogy ennek nyomát saját korának természetközeli (paraszti) életformájában már hiába keresi.¹²

A tágabb értelemben vett természet tehát nemcsak az embert körülvevő organikus környezetet jelenti itt, de egyszersmind a morálisan helyesen szervezett társadalmat és az ezt jellemző gyengéd személyközi érintkezést, érzelmi kultúrát is. Mindez azonban nem volna lehetséges, ha a természetet nem eleve rendezettként és az emberi érzékekre kalibráltként fognák föl az említett gondolkodók, alkotók. A természetesség étosza csak egy olyan, főntebb már említett providenciális keretben képzelhető el, ahol a természeti élmények az emberi boldogulás teleológiájának alárendelt, isteni elrendelés szerint működő törvényekre engednek következtetni. Ebben a keretben kerül az e világi boldogulás a morál fókuszába, válik az emberi közösség optimális fejlődése az isteni terv kiteljesítéseként természetessé.

Az érzékeny irodalom kiemelt projektje a főntieknek megfelelően nem is lehet más, mint hogy az optimális emberi érzékenységre mintaadó fikcióit konstruálja meg.¹³ Az optimális érzékenységre törekvő szereplőket a fikciós térben rendre kihívások érik – ez képezi az érzékeny irodalmi művek cselekményét –, amelyek lehetnek direkt morális dilemmák, de az érzékekre mint az esztétikai élményszerzés orgánumaira közvetlenül ható természeti jelenségek is. Utóbbiak közé tartozik, kiemelt helyen, de nem egyedülként, a vihar. Az érzékeny irodalom szereplőit a viharjelenetek élménye rendre komoly próba elé állítja. Ha nem képesek érzelmeiket uralni és az égi háborút a teremtés harmonikus és célszerű rendjén belül értelmezni, morális szempontból is gyanússá válnak, elszakadnak a gyengéd érzékenység moráljában kulcsfontosságú erénytől (Tugend). A providenciális rend keretében a vihar rémisztő, vad és monumentális jelenségét a fenséges fogalma igyekszik megszelídíteni. Mindez furcsán hangozhat, ha a fenséges lenyűgöző, félelmet kiváltó, önelvesztéssel fenyegető hatására gondolunk. A brit felvilágosodás esztétikájában azonban, ahol a fogalom az újkorban először kerül az érdeklődés fókuszába, John Dennistől Joseph Addisonon át Edmund Burke-ig egyaránt hangsúlyozódik, hogy a fenségessel való szembekerülésnek lényegi mozzanata a félelem és borzongás utáni megnyugvásból adódó relatív öröm.¹⁴ A fenséges megélésének Burke-nél és említett elődeinél feltétele a fenséges tárgytól, jelenségtől való bizonyos fokú térbeli vagy időbeli távolság: „Ha a veszély vagy a fájdalom túl közel férkőzik hozzánk, ha tudata belénk hasít, az semmiképpen sem valami derűs élmény, hanem egyszerűen rettenetes. De ha bizonyos távolságból és

¹² Salomon GESSNER, *Idyllen*, Zürich bei Gessner, 1756, 5–12.

¹³ Az erkölcsnevelő, önfegyelmező olvasáskonceptióval kapcsolatban az irodalom efféle szerepére utal: GIURATO, *i. m.*, 332.

¹⁴ FOGARASI György, *A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban = Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga, SZÁSZ Géza, Szeged, JATE Press, 2017 (*Felvilágosodás, Lumière, Enlightenment, Aufklärung* 6.), 76, 78.

bizonyos módosító feltételek mellett szemléljük, akkor derűt ébreszthet, ahogyan ezt a mindennapos tapasztalat bizonyítja.”¹⁵ A fenséges élménye és benne saját kicsinységünk fölismerése csak úgy lehetséges, ha megfelelő távolságból szemléljük az adott jelenséget, esetünkben a vihart: ekkor, bár az élmény a jelenlevőre nehezedik, nem nyomja agyon. Csak lenyűgözi, megrettentí, és visszatéríti az élet szeretetéhez, tehát a providenciális rend igenléséhez. Burke is hivatkozik erre, mikor a fenséges morális reflexeket kiváltó, részvételre, tevékeny segítségnyújtásra rendelkező hatásáról szól.¹⁶ Ha azonban a hatások Burke-nél hangsúlyozott reflexszerűségétől, mechanikusságától eltekintünk, a fenséges jelenség máris morális kihívásként áll előttünk. Hiszen a részvét és az erénygyakorlás adekvát válaszát elmulasztva a fenséges élményének élvezete elveszti társadalmi funkcióját és morális igazolását. Ennél is rosszabb, ha nem tartjuk meg a kellő térbeli és/vagy időbeli távolságokat: ekkor nem a fenség fölötti örömet, hanem a ránk nehezedő fenyegetés alatti pánikot kell tapasztalnunk. A megközelítési stratégia elhibázottsága pedig csakis a szemlélőnek, a helyzet kárvallottjának róható föl.

Az elhibázott vagy szisztematikusan eltérő természetével és érzelemmegéléssel kapcsolatos morális gyanakvás artikulálódik vádként a szenvedélyek kritikájában és az erre adott válaszokban, viszontválaszokban, elsősorban a fentebb említett 1770-es évek második felében. Az érzékenységsmodellek versenyét megpróbálhatjuk leírni a gyengédség / igazi érzékenység (Zärtlichkeit / wahre Empfindsamkeit), valamint a szenvedélyek megélését támogatók vitájaként, amit generációs különbségek is támogathatnak. Legalább ennyire méltó azonban a viharjelenetek példáján keresztül a szövegek párbeszédére irányítani a figyelmet, vagyis arra, hogy a korszak népszerű irodalmi alkotásai milyen megküzdési módokat állítanak (követendő vagy éppen elvetendő) mintául a morális kihívásként jelentkező természeti eseménnyel szemben.

A fenséges helye a rendezett kozmoszban

(F. G. Klopstock: *Der Frühlingsfeyer [A' Tavaszinneplés]*)

Klopstock ismert ódájában a teremtés folyamata jelenik meg először viharoként. A Föld maga is a teremtés zuhogó folyamának egyetlen cseppjeként jött létre, és kiterjedését tekintve szintén csöppnyi minden világok óceánjával szemben. Az itt használt metaforák azonban, mint kiderül, éppen a lírai megszólalót körülvevő cseppnyi földi világból szemeltettek ki: a versbeszélő a kis világon keresztül szemléli a nagyot („A' Föld körül, akarok csak lebegni”)¹⁷. A vihar nemcsak a világ teremtésében megnyilvánuló isteni

¹⁵ Edmund Burke, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről*, ford. Lakatos István, Wellner Judit, *Enigma*, 3(1996), 11–12. sz. 87.

¹⁶ FOGARASI, *i. m.*, 79.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, *Költemények, I*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 899. A költemény eredetijéért a Kazinczy kritikai kiadásban bemutatott szövegre hivatkozom: KAZINCZY Ferenc, *Költemények, II*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 264: „Um die Erde nur, will ich schweben.”

alkotóerővel, de a földi természetben megnyilvánuló isteni fenséggel is azonosítható. A „veder cseppje”, Kazinczy fordítását idézve, szintén a viharjelenet miniatűr részlete. A szétválasztott, jóllehet folyamatosan egymásban tükrözött két szféra, a csepp és a világóceán megkülönböztetése egy a ptolemaioszi világmépítés összeomlásán túli, az újkori természettudományos elméletek tanulságait affirmáló kozmológiára utal.¹⁸ Az analógiák itt nem a mikrokozmoszként elgondolt ember és az őt makrokozmoszként körülvevő ptolemaioszi világ közt, hanem az embert közvetlenül körülvevő, érzékileg felfogható földi világ és a potenciális világok sokaságát rejtő végtelen mindenség közt tételeződnek.¹⁹

Ez a megkülönböztetés egyszersmind a transzcendensre irányuló kérdést is új megvilágításba helyezi. Isten megnevezései ugyanis a világmindenség óceánjának attribútumaival egyeznek meg (Ewige, Unendliche). A kis világban lezajló epifánia sem valósulhat meg máshogy, kizárólag a földi természet szempontjából célszerű jelenségben, a zivatarban. Bevett jelzők és biblikus képek ezek (a kiválasztottakat vezető felhő szintén megidéződik a későbbiekben), a bennük megnyilvánuló fenség azonosban természettudományos megfigyelések vagy ezeken alapuló föltevések hivatottak bemutatni és nyomatékosítani. A világok és potenciális lakóik sokasága, amely üdv-történeti szempontból aggodalomra adna okot, itt szintén a teremtő dicséretére tűnik föl. A teremtő munka a teremtés vihara és a földi természetet eltető vihar metonimikus kapcsolata révén örök, a természeti törvényekbe kódolt tevékenységként értelmezhető, a transzcendenciát kizárva, a Teremtőt pedig a természetbe oldva. A költemény azonban ennél is tovább megy: a lírai beszélő bár először visszariad a sírástól, mint amely a vihar ismételt metonímiájaként (hiszen maga is cseppet hullat) a teremtő szerepébe helyezkedést jelentené, mivel azonban a teremtés folytatásaként ez a kitörés is (ismét biblikus képpel: hárfaként) az isteni művet dicséri, végül igazolást nyer.

A lélek létezésének kérdésére vonatkozó szakaszok szintén megerősítik az eddig mondottakat. A témával kapcsolatos alaptételek fokozatosan kérdőjeleződnek itt meg, mígnem a lélek létezése is tapasztalati érvekkel tűnik alátámaszthatónak, amennyiben a fenséges által kiváltott lelkesültségre való képesség utalna a lélek létezésére. Az állatok lélek nélküli életével kapcsolatban előbb bizonytalanul nyilatkozik a versbeszélő, majd egy szakasszal később már fölmerül az állati lélek léte, a halál után föltáruuló megoldás lehetőségével – ezt azonban a következő strofa máris felülírja, amennyiben a folyamatos teremtés kiszámíthatatlanságának köszönhetően rejtve marad az élőlények későbbi

¹⁸ Ezekre a kozmológiai kihívásokra lásd: Steffen MARTUS, *Die Aufklärung: Das deutsche 18. Jahrhundert – ein Epochenbild*, Berlin, Rohwolt, 2015, 345, 354–358.

¹⁹ Paul Böckmann gyakran idézett elemzése is felismeri ezt az elválasztást, de a mindenség leírásában csak a biblikus retorikára figyel föl, a természettudományos tanulságokra nem. Az elemzésben a legproblematisabb, hogy a földi jelenségeket tendenciózusan önmagukon túlmutatóként kívánja értelmezni, így a végtelenség egyfajta transzcendens túlvilág jellegét ölti, holott itt fizikai terekről van szó. Vö.: Paul BÖCKMANN, *Die Sprache des Erhabenen in Klopstocks „Frühlingsfeyer”* = Uő, *Formensprache, Studien zur Literaturästhetik und Dichtungsinterpretation*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1966, 102–105.

sorsa. A vers végén ez a megígért fejlődés bomlik ki, mikor a viharként jelentkező isteni fenségre a májusi bogár is felfigyel („Nem lelketlen é ő? halhatatlan é?”).²⁰ A lélek tehát, az Istenhez hasonlóan, a természetbe oldódik, és mintegy a jelenlétben megvalósulóvá, a performanciában létezővé válik. Az isteni jelenlét érzékileg felfogható megnyilvánulására szimpatetikus módon az élőlények lelke is fölemelkedik, ezáltal felismerhetővé, láthatóvá válik viselkedésükből.

A vihar után elcsendesedik és megnyugszik a táj, amelyben a fenséges isten láthatóvá vált („Szemlélhető az, a’ ki jó, az Úr!”),²¹ az égen pedig megjelenik a szövetség jele, a szívárvány. A biblikus nyelv és a természeti törvényekbe kódolt, folyamatos teremtésként megvalósuló gondviselés leírása is így egyenlíti ki egymást a költeményben. A világ makro- és mikroszintjeinek, valamint az empirikus természetismeretnek és a vallásos gondolkodás sémáinak a folyamatos egymásban tükröztetése teremt meg a fenséges fölött érzett örömet, amely a költemény világában elérhető legmagasabb, hatásosan a zárlatban felmutatott minőség. A világ itt fölismert harmonikus hangoltsága hangsúlyozottan vonatkozik a teremtményre, kitüntetetten az emberre, hiszen kunyhóját elkerüli az ár, és a szőlő beérése is csak az ő perspektívájából látszik hasznosnak, örömtelinek. A félelmetes természeti jelenség mindvégig kellő távolságban marad a versbeszélőtől és az emberi élet szférájától. Romboló ereje megdöbbenő, de az általa okozott károkkal nem szembesülünk a költeményben.

Megnyugvás és öröm: Werther és Kazinczy Klopstock-élménye

A természetben a teremtő és a teremtmények egymásra hangolódnak, a világ célszerű tervezettsége, hangoltsága, az anyagi világba programozott gondviselés révén. Klopstock ódájában legalábbis ezt az állapotot ismerjük föl, illetve ismeri föl a lírai megszólaló. Utóbbi maga is a leírt természeti jelenetbe és a maga körül felvázolt kozmikus rendbe helyezi magát. Mindaz, amit lát vagy (részint) vizionál, és ahogy ehhez az élményhez hozzájut, egyszersmind modellértékűként felmutatott megközelítés- és viselkedésmód a természeti fenség felismerésére. A világ harmonikus hangoltságát ennek értelmében csak akkor ismerhetjük föl, a benne minket érő élményeket, a belőlünk kiváltott érzelmeket csak akkor artikulálhatjuk, ha magunk is egy meghatározott (fiziológiai és pszichológiai feltételekre visszamutató) mentális diszpozícióval, hangoltsággal viszonyulunk a minket körülvevő tárgyakhoz – nem is beszélve a megfelelő térbeli pozíció fontosságáról. Hogy Klopstock versbeszélője valóban a természetélvezet egyfajta modelljét nyújtja, kortárs befogadói bizonyítják a leginkább.

Werther és Lotte első találkozásukkor, a júniusi táncmulatság végén fordulnak az esti zivatar fensége felé. Hozzáállásuk már csak azért is figyelemre méltó, mert a mulatság

²⁰ KAZINCZY, *Költemények, I, i. m.*, 901. – KAZINCZY, *Költemények, II, i. m.*, 266: „Ist es vielleicht nicht seelenlos? ist es unsterblich?”

²¹ KAZINCZY, *Költemények, I, i. m.*, 900. – KAZINCZY, *Költemények, II, i. m.*, 265: „Sichtbar ist der kommt der Ewige!”

többi résztvevője egészen máshogy áll a programjukat félbeszakító természeti jelenséghez. A nők jajveszékelnak, és egymást nyugtatják, míg a férfiak közönyösen pipáznak. Lotte és Werther eltérő magatartása mögött a Klopstock-féle minta áll. A két fiatal már a kocsiút során irodalmi művekről diskurál, és a vihar látványára egyszerre kiejtett szó („Klopstock!”) is egyértelművé teszi: a vihar alatti viselkedésük (olvasmány)élményeik közösségén alapszik, amelyek révén hasonló stratégiát sajátítottak el a természet szemléletére. Klopstock szövege tehát modell: a versbeszélője által átélt és szövegben reprodukált élményt élük újra a Goethe-regény szereplői. Nem véletlenül beszélek itt az élmény reprodukciójáról. Az érzékenységhez sorolt irodalmi szövegeknek fontos poétikai célkitűzése, hogy ne csak élményeket diszkurziváljanak, hanem az élményeket lehetővé tevő jelenléhelyzeteket reprodukáljanak sajátos poétikai eszköztárukkal.²² Az ismert textusok felidézése vagy közös felolvasása rendre ehhez az affektív funkcióhoz kapcsolható. A természeti terek és események bemutatása is eszerint alakul: nem csupán a helyszínek és folyamatok bemutatása fontos itt, de legalább ekkora hangsúlyt kap a leírt teret megtapasztalók hozzáállása és reakciója. És mivel mindez írásban jelenik meg – ráadásul nem ritkán a (fiktív vagy történeti) érintettek leveleiben – mindez a távolságot, közvetettséget és az írás magányát kompenzáló felfokozott retorikával, közvetlenségfantáziákon keresztül az érzékeny metaforakészlet használatba vételével zajlik.²³

De vissza az iménti jelenethez: Werther és Lotte a Klopstock-óda versbeszélőjének pozíciójába helyezkednek, így képesek a vihart szemlélve a fenséges élmény megélésére. A jelenet végének lelkesült öröme is ezt igazolja vissza. A természeti jelenségekre adott ilyenén reakció a későbbiekben egyre kevésbé lesz jellemző a címszereplőre. Kudarcos szerelmi történetének előrehaladtával és rajongó viselkedésének egyre hevesebb megnyilvánulásaival, amelyek egymással szoros kölcsönhatásban alakulnak, egy a természetészlelésben bekövetkezett elmozdulás is párhuzamba állítható, kapcsolatba hozható. A viharjelenet biztonságos távlatát elhagyva Werther a természetbe való belevezetés törekvése mellett dönt. Céljának, az egész természet átfogásának megvalósítására azonban ez nem bizonyul megfelelő stratégiának. A természet közeledete lehagoló tapasztalatokkal sújtja a fiatalembert:

Mintha egy függőnyt húztak volna félre a lelkemről, és a végtelen élet színtere egy örök-ké nyitott sír szakadékává változik előttem. Mondhatod-e, hogy: „Ez van!”, ha minden elmúlik? ha minden viharsebességgel tovahömpölyög, létének teljes erejét oly ritkán őrzi meg, ah! belekerül a sodró folyamba, elmerül és ronccsá zúzódik a sziklán! Ezt látva, nincs egyetlen pillanat, amely ne sorvasztana téged és körötted a tiedet, egy pillanat, mikor ne pusztítanál, ne kényszerülnél pusztítani, a legártatlanabb séta ezer szegény

²² Albrecht KOSCHORKE, *Die Verschriflichung der Liebe und ihre empfindsame Folgen. Zu Modellen erotischer Autorschaft bei Gleim, Lessing und Klopstock = Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert: Studien zu ihrer Bewertung in Deutschland, England, Frankreich*, Hrsg. Paul GOETSCH, Tübingen, Narr, 1994. 261–262.

²³ KOSCHORKE, *Körperströme und Schrittverkehr, i. m.*, 206–209.

féreg életébe kerül, egyetlen lépés lerombolja a hangyák fáradtságos építményeit, és egy kis világot tipor gyalázatos sírba.²⁴

Az emlegetett függöny, ha a korábbi örömteli élményt összehasonlítjuk az itt leírtakkal, maga a biztonságos távolság. A tájképi élmény csalókasága, feltétlen közvetettsége lepleződik le az élményt a távolság leküzdésével kiteljesíteni kívánó Werther előtt. Ez a kudarca ítélt törekvés, amely a regény második felében a viharos időben tett kóborlásokig vezet, Werther betegségtörténetében (érzelmi egyensúlyának elvesztésében) legalább olyan fontos szerepet játszik, mint szerelme beteljesíthetlensége. Az újfajta természeti jelenlétet mindemellett új olvasmányélmények is megalapozzák: Klopstockot és Homéroszt, a fenséges örömeinek és a „patriarchális élet” (patriarchalisches Leben) utópiájának modelljeit az ossziáni hősök szenvedélyei váltják.

A Klopstock-élmény egy másik aktualizálását is megemlíteném itt, amely éppen Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik, aki magyarra fordította Klopstock fentebb elemzett ódáját. Kazinczy önéletrajzi írásaiban többször fölbukkan egy 1779-es vihar leírása, amely Torna közelében szakadt a szerzőre.²⁵ 1816-os önéletírásában Kazinczy emlékezik „Klopstock felől, ki az égi-háborút gyönyörködve néz”,²⁶ és ettől nyugszik meg végképp a kellemetlen körülmények közepette. A részlet ugyan komikus hatást kelt, hiszen az itt bemutatott szemlélődő önmegerősítés éles ellentétben áll a Kazinczyval utazó, piperkóc öltözködésű principális ijedőségével, a Klopstock-textus felidézése mégis a Goethe-regényben látottakhoz hasonló hatással jár, és a közösen hivatkozott textus Werther levelével is fölismerhető kapcsolatot teremt.

Nem ez azonban az egyetlen tornai vihar Kazinczy életművében. Regény-adaptációjában, a *Bácsmegyeynek ösze-szedett Leveléiben* (eredetileg A. Ch. Kayser: *Adolfs gesammlete Briefe*) a főhős viharjelenettel záruló vidéki tartózkodását is Tornára helyezi. Egyrészt megjegyzendő, hogy így nemcsak a Klopstock- és Goethe-szöveghelyek, de Kazinczy saját fordításának megfelelő helye is felidéződik

²⁴ Johann Wolfgang von GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc = Uő, *Szépprózai művek*, Bp., Európa, 1983, 57. – Johann Wolfgang von GOETHE, *Die Leiden des jungen Werther* = Uő, *Werke* [Hamburger Ausgabe], VI, *Romane und Novellen I*, hrsg. Erich TRUNZ, Benno von WIESE, München, DTV, 2000, [a továbbiakban: HA], 52–53: „Es hat sich vor meiner Seele wie ein Vorhang weggezogen, und der Schauplatz des unendlichen Lebens verwandelt sich vor mir in den Abgrund des ewig offenen Grabes. Kannst du sagen: Das ist! da alles vorübergeht? da alles mit der Wetterschnelle vorüberrollt, so selten die ganze Kraft seines Daseins ausdauert, ach, in den Strom fortgerissen, untergetaucht und an Felsen zerschmettert wird? Da ist kein Augenblick, der nicht dich verzehrte und die Deinigen um dich her, kein Augenblick, da du nicht ein Zerstörer bist, sein muß; der harmloseste Spaziergang kostet tausend armen Würmchen das Leben, es zerrüttet ein Fußtritt die mühseligen Gebäude der Ameisen und stampft eine kleine Welt in ein schmähhliches Grab.”

²⁵ A vonatkozó szövegmezőt Orbán László tárta föl: ORBÁN László, *Szövegmezők*, *Literatura*, 47(2021), 1. sz., 75–81.

²⁶ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 437.

az önéletrajzi szövegben. Másrészt a konkrét jelenet elemzése is érdekes eredményekkel kecsegtet, mivel a vihar jelentette kihívás az eddig látottaktól eltérő hatásokat vált ki.

Közelnézet: a vihar pusztítása

A viharok szörnyű pusztításra képesek. Fákat döntenek ki, vagy törnek derékba villámaikkal, áradásokat okoznak, és gyakran kárt tesznek a gyümölcsösökben, szántóföldi növényekben. A Klopstock költeményében működtetett esztétikai tekintet perspektívájából mindez nem észlelhető. Az emberre optimalizált világban a zivatar amellett, hogy Isten természeti jelenlétét teszi láthatóvá, egyszersmind hasznos, a növényeket és rajtuk keresztül az embert tápláló eseménynek bizonyul. A rendezett kozmoszt maga köré gondoló egyén kedélye nincs kitéve rendkívüli megrázkódtatásnak, lelkesültsége alábbhagy, megnyugszik az időjárás megváltozásával. Az átélt epifánia, bár fenséget éreztet, mégis törvényszerűen illeszkedik a természet rendjébe. A természetben teremtojére hangolt versbeszélő az égboltra, a béke jelképére tekint, nem pedig a föld felé, a járulékos veszteségekre. Az érzékeny irodalomban ugyanakkor találkozhatunk az utóbbi lehetőséget választó – vagy érzékeny apparátusuk diszfunkciói miatt ide-sodródó – szereplőkkel is.

Folytassuk Kazinczy *Bácsmegyejének* viharjelenetével. Az ezt tartalmazó levél kezdetén rögtön szembesülünk a címszereplő kedélyének felborult egyensúlyával – amely különben a regény központi cselekményalakító problémája. Élménybeszámolója elején ugyan a Kayser-féle eredeti regény hőse az Addisontól is ismert oximoronok egyikével²⁷ minősíti az elmúlt estét, a fenséges távolságtartó szemléletében visszanyerhető nyugalom, öröm azonban már hiányzik a leírásból. Uralkodó kategóriái a félelem, a borzongás, a fájdalom és veszteségérzet. Kazinczy fordításában aztán a „szent borzalomból” már csak a rettenet marad vissza:

A' tegnapi estve félelmes, rettenetes estve vólt [ein heiliger schauerlicher Abend]. A' mint setétedni kezdett, nagy szélvész támadt, 's bé-tsapdosta ablakainkat. [...] Egy darabig egymás mellett ültünk, ő [Theréz – A. Á.] a' Fortepiánón játszott 's éneklett; én pedig Flautravenen accompagníroztam [hiány: aber es wahrte nicht lange, so war ich's schon müde]. A' fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenvedtek szívem' betegsége alatt ín-szövevényeim [Nerven].²⁸

Bácsmegye egy bizonyos lelki betegségben szenved, amely idegeinek érzékenységét is felfokozza. Ez a túlzott irritabilitás teszi alkalmatlanná a Therézzel közös zenélésre, és ez teszi lehetővé ezt követő megrázó természetélményét is. A korabeli regényeknek közös és alapvető tulajdonsága az itt is fölismerhető neurofiziológiai, patológizáló

²⁷ Vö.: FOGARASI, *i. m.*, 73.

²⁸ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek öszve-szedett Levelei = Uő, Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 145–146. – [Albrecht Christoph KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. 1778, 79–80.

szókincs használata. Az idegek működésének földézett koncepciója szerint az érzekek (ahol a külső idegvégződések helyezkednek el) és a lélek (amelynek székhelye a belső idegvégződések összegyűjtő agyban lokalizálható) folytonos és kölcsönös kapcsolatban vannak az idegekben cirkuláló folyadék révén.²⁹ A lelkiállapot és a percepció tehát kölcsönösen képesek hatni egymásra. Bácsmegyey esetében a betegség önerősítő, „el-hólt tompaságig” vivő folyamatát figyelhetjük meg, miután Théréz fölvetését megragadva kisétál a lányal a vihartépte kertbe:

A' szokott sétáló sikátoron sétáltunk le-felé a' tó' partjára. Meg-borzadtunk, a' mint ennek végire jutván, a' gyümölcstős fák virágjoktól meg-koppasztva akadtak szemünk' elibe. Úgy állottunk ott, mint a' bálványok. – Théréz szakasztá félben néma bámulásunkat. Bácsmegyey! nints é az vala' hol meg-írva, hogy a' leg-több virágzás tsak olyan, mint az álom-kép? [daß die meisten Blüten nur Erscheinungen sind?] kérdé töllem. Igen, mondám; 's az Isten tudja, hogy az! – Eggy sohajtás szaladt ki meljén, nem szóllott semmit, hanem intett, hogy menjünk tovább. Eggy helyt a' tó' partján meg-állapodtunk, sokáig néztük, hogy a' nagy szél dühösködő zajjal mitsoda tajtékos habokat tsapdos-ki a' partra, mellyekben a' Hóld, öszverongyollott felhőji közzül, tsak néha tekintett reánk. El-ragadtatva állottunk így sokáig. A' Théréz' szemeiből eggy könny tseppent-le a' kezemre. – Miért sír Nagysád? kérdém, – Miért? felele. Nem látja é, mint tépte-le a' szél azokat a' szép virágokat fáinkról, mellyek még tegnap olyan édesen illatoztak, olly bőv termést ígértek? nem látja é, mint fújja-el a' tóba? mint nyílnak itt meg a' habok? mint nyelik-el, 's nem hagyják semmi jeleket léteknék? – nem látja é ezt? 's ha látja, nem sír é? – Az Istenért, mit mond Nagysád! felelék; ez az a' gondolat, a' melly olyan homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lelkem előtt; a' mi engem így fojtogatott; Nagysád ébreszti-fel azt bennem; 's fel-ébredése rettenetes. – Én eggy le-vágott fa' törzsökére ültem, Théréz pedig a' tóhoz állott, 's merően nézett az egymást toló habokra. Gyermekségem 'víg reggele terjedt-el előttem láttam víg virágzást, – láttam; hogy érő gyümölcseimnek minden ragyogó reményét eggy szempillantás egyszerre le-rázta, 's el-hólt tompaságban ültem ott, mint az a' férj, kinek felesége véletlenül dült-el oldala mellől! – a' ki mindenét el-vesztette, 's ebbe kereste minden vígasztatását.³⁰

Bácsmegyey és Théréz tekintete egyaránt a vihar pusztítására irányul, érzelmeik közösségét pedig, hasonlóan Lotte és Werther esetéhez, olvasmányélményeik közössége alapozza meg. Théréz ugyanis Werther augusztus 28-i levelét³¹ földézve fordul a fiatalemberhez a virágok pusztulását látva, sürgetve a növényekkel való szimpátiát, ezzel az emberi életszakaszokra értett növényi metaforikát hozva játékba. Bácsmegyey ezt követően maga is a növényi metaforák elragadtatott halmozásába kezd önértelmező

²⁹ Catherine J. MINTER, *Literary „Empfindsamkeit” and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany*, *The Modern Language Review* 96(2001), no. 4, 1020–1021.

³⁰ KAZINCZY, *Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei, i. m.*, 146. – [KAYSER]: *Adolfs gesammelte Briefe, i. m.*, 80–82.

³¹ Vö.: HA, 54: „...die Blüten des Lebens sind nur Erscheinungen!”

monológjában: egy kivágott fa tönkjére ülve vet számot saját virágzásának, tehát fiatalságának és szerelmi reményeinek az elmúlásával.

Ha a kertre mint a gyengédség és társiaság szférájára, a viharra pedig mint a szenvedély metaforájára tekintünk, a jelenetnek allegorikus olvasat is adható. Érdekes azonban azt is megfigyelni, miben különbözik Bácsmegyey magatartása a Klopstock-óda kapcsán vázoltaktól. A különbség ugyanis nem annyira a természettel való azonosulásban, mint az ezt megalapozó mentális állapotban és a szemlélő (térbeli) pozíciójában van. A Klopstock-óda versbeszélője a rendezett kozmosz, a gondosan tervezett természet részeként tapasztalja meg önmagát, amelyben a viharra nyíló tájképi távlata is segíti. Bácsmegyey a feldúlt, eltorzult természetben kénytelen megtalálni a maga helyét, közvetlenül kiteve a viharnek, testközelből szemlélve annak pusztítását. A fenséges integráló kerete ebben a helyzetben használhatatlan. A pusztítás fájdalmas látványa csak súlyosbítja a főszereplő kedélybetegségét. Betegség és hibás természetélvezet mindemellett, akárcsak Werther esetében, itt is egymást feltételezik. Bácsmegyeyt – akinek leveleiben ezután végképp eluralkodik az önelemző növényi metaforika – eleve betegsége, rajongó szenvedélye (schwärmerische Leidenschaft)³² vezeti a természet szemlélésének hibás, rosszul kivitelezett gyakorlatára.

Úgy vélem, ennek alapján Bácsmegyey, és különösen eredetije, Adolf szenvedéstörténete, patológikus igényű önelemzése a szenvedélyes érzelemmegélést diszkreditáló önironikus szövegfolyamként értelmezendők. Bácsmegyey/Adolf a mértéktelen, ezért egészségtelen érzékenység megtestesítője. Esete egyszersmind elutasító válasz, kísérleti cáfolat a Sturm und Drang antropológiai feltevésére, miszerint az érzelmek szenvedélyes megélése a vitális, fiatal férfiszervezet számára nem káros.³³ Adolf története a gyengédséget (Zärtlichkeit) helyezi vissza a maga jogába, és ezzel ahhoz a kritikai tendenciához kapcsolható, amely éppen az 1770-es évek végétől bontakozik ki a német nyelvű regényirodalomban.³⁴ Az előbb bemutatott jelenet ebben a tekintetben nem más, mint Werther és Lotte első találkozásának hibás, mert a fenséges élmény létrejöttét még csak nem is ígérő újraélése. Bácsmegyey/Adolf sorsa szintén Wertherét idézi, igaz a Goethe-regényben elmaradó tanulságok kissé didaktikus levonásával. Tovább differenciálhatjuk a Bácsmegyey-témával kapcsolatos képünket, ha a bemutatott jelenet másik előképére, Johann Martin Miller *Sieewartjának* viharsújtotta kertjére is vetünk egy pillantást.

A rajongók és a gondviselés

Bár Gerhard Sauder, az érzékenység kutatásának klasszikus szerzője és *Adolf leveleinek* újrakiadója a mérsékeltebb *Sieewart-* és az egyértelműbb *Werther-*hatások meglétét

³² [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, i. m., 129.

³³ Az *Adolfs gesammelte Briefe* F. L. Stolberg vonatkozó közismert *Ueber die Fülle des Herzens* című esszéjét idézi mottójában, és ezzel Adolf Starkempfinderként történő azonosítását ajánlja föl. A főszereplő sorsa azonban a Stolberg-féle koncepció kudarcra ítéltségére enged következtetni.

³⁴ MINTER, *Literary „Empfindsamkeit” and Nervous Sensibility...*, i. m., 1019.

hangsúlyozza a regény esetén,³⁵ ezt a megállapítást árnyalhatjuk. Kayser rövid regénye mind az optimális érzékenységről alkotott koncepciójában, mind szereplőinek elnevezésében, mind természeti jeleneteinek inszcenírozásában közelebb áll Miller művéhez. A fent idézett kerti jelenet is egyértelműen *Siegwart*-reminiscencia.

A terjedelmes Miller-regény hosszabban készíti elő a kerti katasztrófát. A mű utolsó harmadában a címszereplő meglátogatja kedvesét, Mariane-t, a lány ismerőseinek falusi házában (Landhaus). A birtokhoz funkcionálisan tagolt kert tartozik, ahol a szerelmesek és házigazdáik idejük jó részét töltik. A természetre hangolódás kulcsszövege itt E. Ch. Kleist *A tavasz (Der Frühling)* című költeménye, amelyből első ott tartózkodásakor Siegwartnak föl kell olvasnia a szűk társaság előtt. A szerző élettörténetének fölidézése azonban érdekes fordulatot hoz a jelenetbe. Siegwart házigazdái kérésére fölolvassa Kleist életrajzát, valamint csatatéri elestéről, szenvedéséről és haláláról is tudósít. Az elbeszélés hatására a jelenlevők természetpercepciója megváltozik: egy enyhe buckát Kleist kenotáfiumává neveznek ki, és az elbeszélésben szereplő oderafrankurti lányka mintájára virágokat hintenek a hantra. A kert gazdája, Heldné, kijelenti, hogy ő is itt akarja magát eltemettetni, és hasonló megemlékezést kíván magának az öt körülvevő fiataloktól. Ez az elmúlásra fókuszáltság határozza meg Siegwart és Mariane sétájának élményét is, amit ezt követően tesznek. Miután egy almafa alatt tökéletes egymásra és a természetre hangoltságban töltik az estét – még egy posztapár békéjére is tekintettel vannak – Siegwart egy pár rózsát szakít az egyik bokorról: „Szigvárt szakaszt egygy rózsá bokorról egygy pár rózsát, mellyek egygy ágtán valának: el akarta egymástól szakasztani, hogy az egygyiket Máriának adja. Ne szakaszd el! mondá Máriána; ők, egygy pár. Szigvárt mindkettőjüket a’ Máriána’ szent mejjére szúrá, ’s mondá: No már úgy, egygyütt halhatnak meg.”³⁶

A növényi metaforika itt is az önértelmezést szolgálja, és hasonlóan tragikus kifejelet felé mutat, mint Adolf idézett levelében. Ezt követően Heldné készíti reflexióra a fiatalokat: „Bóldogok, vagytok é? kérdé Heldné. Ki mondódhatatlanul! felele Máriána; úgy annyira, hozzá adá Szigvárt, hogy tartok tőle, hogy igen is nagyon! Majd el esünk ezen boldogságtól!”³⁷

Az idézett részletek mind egy, a regény egészét meghatározó, a halálban beteljesülő szerelem irányába mutató teleologikus keretbe illeszkednek, amelyet Siegwart és Mariane története, szembeállítva az ellenpéldával, Teréza és Krónhelm szerelmi házasságba forduló kapcsolatával, következetesen végig is visz.³⁸ A főszereplő pár gyakran

³⁵ Gerhard SAUDER, *Nachwort* = Albrecht Christoph KAYSER, *Adolfs gesammelte Briefe*, kiad. hrsg. Gerhard SAUDER, St. Ingbert, Werner J. Röhrig Verlag, 1990, 85.

³⁶ [Johann Martin MILLER], *Szigvárt Klastromi Története: Második Szakasz*, ford. BARTZAFALVI SZABÓ Dávid, Pozsony, Fűskúti Landerer Mihály, 1787, 420; Mivel Barczafalvi az 1777-es átdolgozott Siegwart-kiadás szerinti szövegváltozatból dolgozott, ennek oldalszámait adom meg az eredetihez: [Johann Martin MILLER], *Siegwart. Eine Klostersgeschichte, Dritter Theil*, Leipzig, Weygandschen Buchhandlung, 1777, 758.

³⁷ [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története, i. m.*, 420. – [MILLER], *Siegwart, i. m.*, 758–759.

³⁸ Vö.: KOSCHORKE, *Körperströme und Schritverkehr, i. m.*, 154–155.

fantáziál egy, az érzékeny irodalom természeti képeiből konstruált Paradicsomról, és együttléteikhez is ennek az ideálnak megfelelő helyszíneket választanak (lásd az alfa alatti jelenetet). A tekintetük által paradicsomivá avatott helyszíneken kívül azonban szerelmük beteljesülése kétséges, tehát nem realizálható a „világgal szembeni kötelességek”, magyarul a társadalmilag hasznos élet rendjén belül, ami pedig elengedhetetlen szerelem és erény (Tugend) optimális érzékenység jegyében történő összehangolásához.

Sieewart és Mariane szerelmi utópiája ebből a szempontból rajongó koncepció, ragaszkodásuk hozzá pedig elítélendő gyakorlat. Ezt Miller, alakítani kívánván a regény szerinte félrecsúszott recepcióját, szintén hangsúlyozza Kazinczyhoz írt levelében: „Sieewart soll kein Muster für junge Leute seyn; sondern nach meiner Absicht, weiter nichts, als ein treues Gemälde von den Wirkungen der Liebe in einem jungen, empfindungsvollen Herzen, von dem Guten, wozu sie das Herz erhöhen, aber auch von den Verirrungen, wozu sie das Herz verleiten könne.”³⁹ Ugyanitt hivatkozik regénye második, átdolgozott kiadásának egy újonnan betoldott részletére, ahol a zárlatot megelőzően a mentorfigura, Pater Anton didaktikus monológba kezd Sieewart szenvedélyének a helytelenségéről.⁴⁰ Sieewart tehát tanulságos példa, amely az optimális érzékenység elvételét és a szenvedélyek káros hatását illusztrálja. A vihorsújtotta kertben tanúsított magatartás, amely a szerelmi halál felé tett következő lépés – és Adolf viselkedésének előképe – ebben a (szerzőileg támogatott) olvasatban szintén kétes megítélésű. A pusztítást látva a szereplők a változandóságot, az elmúlás törvényszerűségét hangsúlyozzák, ami közelnézeti perspektívájukból adódóan, mint Werthernél és Adolfnál/Bácsmegyeynél is láthattuk, törvényszerűnek mondható:

Jerünk, mondá Máriána Szigvártnak és Károlínának, nézzük meg a virágokat, mellyeket a jég el vert! Bé menének a' fűszerszámos kertbe: Szomorú volt tsak nézni is! A' fajtlinka bokrokról nagyobb részént mind le töredezték az ágtsák, és a' gyönyörű virágok tsak úgy heverték diribbe darabbá szerte széljel a sárban: a' rózsák félig meddig meg fosztva ékességeiktől, tsak úgy fityegének le a' bokrokról; avvagy leveleik tsupa rostává lettek és el sárgodtak; a' mellyek még tokban valának, azok mind ki repesztettek szerte széljel: a' fül fü bokroknak az ő sziv leveleik mind le verettettek: a' fáknak allyjaik egészen bé valának terítve levelekkel és éretlen gyümölsőkkel. Egygy szóval: minden' felé tsak a' sok kár. Szigvárt és a' Leányok, szomorúan nézének hol ide hol amoda! Még ez előtt

³⁹ Johann Martin Miller Kazinczy Ferencnek, Ulm, 1782. július 6. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911; XXII., kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927; XXIII., kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966; XXIV., kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 2013; XXV., Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 2013 [a továbbiakban: KazLev], I, 34.

⁴⁰ A Sieewart 1777-es átdolgozott kiadásában az átalakított részletek mind a szenvedély elítélésének irányába tolják el a szöveget. Az, hogy a szerelmesek Barczafalvinál nem fekhettek közös sírba (Margócsy István föltételezésével ellentétben) nem a cenzúra befolyásának, hanem a fordításhoz használt szövegváltozatnak köszönhető. Vö.: MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája*, ItK, 102(1998), 5–6. sz., 661. – [MILLER], *Sieewart, i. m.*, 976. – [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története, i. m.*, 720.

kevés nappal, mondá Szigvárt, itt tsupa paraditsom volt; 's ihon né már most! Istenem! beh változandóság' alá van minden vetve!⁴¹

A paradicsomi állapot, amely a szerelem e világi beteljesülésének lehetőségét őrzi, számolódik föl – az eleve artikulált félelmeknek megfelelően – a vihar pusztítása nyomán. A szerelmi együttlétnek helyet adó almafa alatti térség állapota még sokatmondóbb ebből a szempontból:

Már oda érének az erdőtskébe. Boldog Isten! fel kiálta Szigvárt; mi esett itt! azt az almafát, melly alatt ők a gyeplegen [Rasenbank] ültek vala, a' menykő ketté hasította: a' gallyak szerte széljel vetődtek, és a' levelek meg perzselődtek. Máriána tsak meg állott reszketve és el halaványodva: e' volt, mondá, az a' menykő, a' mellynek le tsattanását mi hallottuk. Oh ugyan hogy gondolhattuk volna, hogy az a' mi' kedves fánkat üti meg! Szigvárt azonban nézte a' bokorban a' poszáta fészeksét. Né, Máriána! mondá Szigvárt, 's többet nem szólhlata. Máriána oda bé nézett: az anya poszáta ott üle halva a' maga' tsirkéin: mellette feküvék a' kan poszátátka, ki terjesztett szárnyakkal. Mit használt már az én' minapi gondoskodásom? mondá Szigvárt: ha el kergettem volna őket a fészekről, még most is élnének! Máriána, mint egygy fél ájúltnan le üle a' le hasadott fa' mellé a' gyeplegre.⁴²

A kert és különösen a poszátapár pusztulása ismét fölhatalmaz az allegorikus olvasásra. A szöveg folytatásában azonban, ahol Mariane kényszerházasságának alternatívájaként a közösen vállalt halál jelenik meg, a látottak inkább a szereplők számára elfogadható mintát jelentenek: „Tsak meg engedik hát hogy egygyütt haljunk meg! Vedd gondolóra ama' madarkákat ott a' bokrokban!”⁴³ A *Bácsmegyeyből* idézett részletet megelőlegező szimpátiaelvűséghez Mariane egy következő szempontot is hozzárendel: „Ah, Szigvárt! te igen keveset bízol az Isteni gondviseléshez, és magadhoz, 's meg hozzám.”⁴⁴ A lány itt szintén kedvese túlságosan érzékeny karakterével szemben él kritikával, aki rajongóként (Schwärmer) a világ gondviselés alkotta rendjét szem elől téveszti, és az őt körülvevő világot szerelmi utópiájához képest értékeli. Mariane eljárása is kétes azonban: bár a gondviselésre irányítja szerelme figyelmét, a társadalom szempontjából káros szerelmi halált is a Gondviselő által felkínált lehetőségként láttatja. Mindez illeszkedik a haláluk felé mutató teleológia hamis providencializmusába. Az e világi boldogságra fókuszáló morálhoz képest, amely Miller regényében, mint az érzékeny irodalomban általában, az optimális, gyengéd érzékenységgel összhangban álló normaként tételeződik, mindez tragikus eltévelyedés.

Erénytőke és morális reflex

De mi lehetne Siegwart és Adolf magatartásának az alternatívája? A vihar vagy a vihar utáni kert közelnézeti perspektívából lehet-e egyéb, mint megrázó, lehangoló?

⁴¹ [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története*, i. m., 434–435. – [MILLER], *Siegwart*, i. m., 769.

⁴² [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története*, i. m., 438–439. – [MILLER], *Siegwart*, i. m., 771.

⁴³ [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története*, i. m., 441. – [MILLER], *Siegwart*, i. m., 773.

⁴⁴ [MILLER], *Szigvárt Klastromi Története*, i. m., 441. – [MILLER], *Siegwart*, i. m., 773.

Az élményre adott reflexió szülhet-e mást, mint elmúlásfantáziákat, a sérült növényekkel való (akár élettani tulajdonságaik elsajátításáig menő) szimpátiát? A válasz, mint korábban is, úgy hangzik, hogy mindez csak a szereplők érzékeny apparátusának állapotától, esztétikai-morális érzékük csiszoltságától, érzelmi fegyelmezettségüktől függ. Különösen annak fényében, hogy a fenséges affirmatív eszköze ezen körülmények közt már nem lehet a természetben jelen levők segítségére. Hogy azonban az erényesség hogyan válhat a megrázkódtatás ellenszerévé, az eddigiek alapján nem egészen világos.

Az 1770-es évek egy újabb sikerkönyve már olyan magatartásformákat állít előtérbe, ahol a nyugalom helyreállítása nem a helyes szemléllői pozíció megtalálásán, hanem a direkt erényességben megnyilvánuló adekvát reakciókon alapul. Benedikte Naubert *Heerfort und Klärchen* (*Heerfort és Kláríka*) című regénye kifejezetten az idézett *Siegwart*-jelenetre reflektál, amikor az ilyen helyzetekben követendő magatartásmintát – pontosabban erre vonatkozó ajánlatát – kidolgozza. A regény elején a két címszereplő viharba keveredik. A távolról szemlélt zivatarfelhők és a vihar előtti csend fenséges élménye hamar rémületbe fordul, amikor Klärchen a jelenség közeledését konstatálja. Rémülete és következtetése, miszerint a viharban megjelenő Isten borzasztó volna,⁴⁵ a gondviselésszerűen rendezett kozmoszra vonatkozó elképzeléssel nem fér össze. Heerfort erre figyelmezteti is a lányt, a vihar fenyegetése mégis valósnak és súlyosnak bizonyul. A fergeg kilép a fenséges élményt lehetővé tevő biztonságos távolságból és egy villám kettéhasítja a szerelmesek mellett álló fát. A lány elájul, és csak nagy nehezen tudnak hazamenekülni. A megmenekülés azonban nem egyenlő az élmény feldolgozásával. A lány másnap újra körbejárja a viharsújtotta helyszíneket. Ekkor ugyan a természetben jelen levő Isten kegyesebb arcát mutatja,⁴⁶ ám a vihar pusztításának nyomaival való szembesülés is elkerülhetetlen:

El-éré a' széllyel hasogatott fát is. Közel oda járúla, és azt meg-visgála. Egy széllyel szóratott madár-fészek függött két szálla között. A' földön öt mezítelen madár-fiak heverének. Ah! szegény ártatlan madárkák (monda sírva, és egyet kezébe véve) már oda vattok. Mint fog most a' fiaitól meg-fosztatott Pár búslakodni! öszve-szedé a' döglött állatotskákat, foga egy forgátsot, egy kis gödröt ása, és bé-temeté azokat.⁴⁷

⁴⁵ [Christiane Benedikte NAUBERT], *Heerfort und Klärchen: Etwas für empfindsame Seelen, Erster Theil*, Frankfurt, Leipzig, bey Johann Philipp Reiffenstein, 1779, 114–115: „Ach Heerfort! er ist doch schrecklich, schrecklich und furchtbar, der Schöpfer! Wie er da im schwarzen Gewitter, drohend einherzieht! wie er so hart, in Donnertönen herabspricht.”

⁴⁶ *Uo.*, 121: „Ach! gestern warst du fo furchtbar, so schrecklich im Donner, grosser Schöpfer! und heut lächelt dein Auge lauter Gnade herab! Sey auch mir gnädig, heut und immer, und durchs ganze Leben hindurch.”

⁴⁷ [Christiane Benedikte NAUBERT], *Heerfort és Kláríka: Valami az érzékeny szíveknek kedvéért, Első rész*, ford. Sz[űts] I[stván], Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1792, 132–133. Mivel Szűts István fordítása helyenként elhagy félmondatokat, amelyek az eredeti szöveg elemzése szempontjából nem elhanyagolhatók, így e mű esetében lábjegyzetben mindig megadom az idézett szöveg német eredetijét. [NAUBERT], *Heerfort und Klärchen, i. m.*, 121–122: „Jetzt war sie bey der Zerschmetterten Weide. Sie trat dicht hinan, sie zu betrachten. Ein zerrisnes Vogelnest hieng fest, zwischen den Splittern. Auf dem Boden lagen fünf

Miért megfelelő reakció a madarak elhantolása, a moralitás efféle, a nem emberi természetre való kiterjesztése? A válasz a providenciális keretbe integrált erénytanban keresendő, amely néha egészen sematikus módon működik az elemzett regényben. Erre vonatkozóan megvilágító erejű egy újabb részlet szemügyre vétele.

Heerfort lányszöktetési kalandjai közepette, a regény derekán egy megnyerő tekintetű öreg koldusba botlik, aki a fiatalember elkeseredettségére később próféciaként⁴⁸ értékelt monológban reagál. Így foglalja össze saját élettapasztalatait: „...némelykor éhen bádjadtam, úgy hogy kitsiny szívüvé lettem; de mindenkor, mikor leg-sanyarabb volt sorsom ’s állapotom; [hiány: ich den Gipfel erklettert hatt] akkor derült fel a’ setét homály [Sturm] alól az én fényes napom, és én ismét a’ tavasznak kedves napjaiban éltem.”⁴⁹

A vihar ebben az elbeszélésben is morális kihívás, leküzdéséhez a megfelelő cselekvő reakció szükségeltetik – jelen metaforarendszerben a hegymászás révén való felülemelkedés. Ezt a stratégiát explikálja az öreg, amikor Heerfort vélt boldogtalanságára így reagál: „Én is sokszor azt gondoltam, hogy boldogtalan vagyok, de jól meg-gondolván, még is külömben találtam sorsomat [fand, daß ichs ändern könnnt].”⁵⁰ Ha cselekedhetünk, cselekednünk kell, így működik a gondviselés. Még közhelyesebben fordítva le az öreg szavait: segíts magadon, az Isten is megsegít. Ebben a gondolatmenetben – általános gondolkodástörténeti tendenciát tükrözve⁵¹ – az erénytan a providenciális rendbe íródik, amelyről az öregnek szintén bőséges mondanivalója van.⁵²

Isten fensége, mint a koldus szavaiból kiderül nem rettenetességében, hanem jótéményeiben nyilvánul meg. Heerfortot pedig mindez megnyugvással tölti el, sőt előlött érzett örömeiben teli erszényét is a koldusnak adja. Mikor másnap egy barátjától egy száz aranyról szóló váltót kap, az esemény rögtön a fenti erényelvű gondviselési rendszerébe illeszkedik. Heerfort mentora, Buchheim így szól: „Ez a’ tegnapiért való,

nackte, todte Junge. Ach die armen unschuldigen Kleinen! sprach sie weinend und hob eins auf, sie sind tod! und das arme kinderlose Pärchen! wie mag sichs grämen! Sie las die todten Thierchen zusammen, nahm einen Splitter, machte ein Grübchen und scharrte sie ein.”

⁴⁸ Nem az itt említett öreg koldus az egyetlen prófétafigura a dolgozatban szóba hozott művekben. Siegwart szomorú végét például egy cigányasszony jövendőli meg, mindez jól illeszkedik a Miller-regény kapcsán említett rajongó szerelmi teleológiába.

⁴⁹ [NAUBERT], *Heerfort és Klárka*, i. m., 321. – [NAUBERT], *Heerfort und Kiärchen*, i. m., 305: „...bin oft kleinmüthig worden; aber immer, wenn der Stand am härtesten war, ich den Gipfel erklettert hatt; dann gieng, hinter den. Wolken, die Sonn hervor, der Sturm wich, der Himmel ward hell und ich lebt wieder, in den schönsten Tagen des Frühlings.”

⁵⁰ [NAUBERT], *Heerfort és Klárka*, i. m., 321. – [NAUBERT], *Heerfort und Kiärchen*, i. m., 305: „Oft dacht ich auch, ich wärs [ti. unglücklich], fand, daß ichs ändern könnnt, thats und wars nicht mehr.”

⁵¹ TAYLOR, i. m., 222–223.

⁵² [NAUBERT], *Heerfort und Kiärchen*, i. m., 306: Wies da alles um uns lacht! Wie heiter der blaue Himmel sich über uns wölbt! Wie sie, so unumwölkt, auf uns herab blickt, Gottes glänzende Wundersonne! Was sagt doch das alles, so laut und vernehmlich? Rufts, nicht so hörbar in alle Sinne: Er, ders alles machte, alles so gut machte, ist allgütig! findet seine Freude im Wohlthun!”

mellyet az Öregnek adott az Úr [...]. Ne gondolja az Úr, hogy az Isten a költsönt [Capitale] vissza ne fizetné!”⁵³

Ugyanitt valós pénzüsszegekről van szó, a megállapítás mégis, visszavonatköztatva az öreg koldus prófeciájára, az erényes cselekedetek összességére kiterjeszhető. Az erényesség ebben a felfogásban olyan befektetés, amiért a legmegbízhatóbb üzlettárs kezeskedik: az Isten, a gondviselés alá vetett világ irányítója. Az erénytan működése a világ rendjébe kódolt, mechanisztikus jellegű. Ellentételezése már nem túlvilági (mint Siegwart és Mariane rajongó fantáziájában), hanem nagyon is e világi, akár pénztőke formájában megjelenő visszatérítés.

A számításból gyakorolt erény persze nem erény. Heerfort – és általában az érzékeny regényhősök – felindulásból, morális érzékükre hallgatva döntenek, meglehetősen gyakran a jóságos cselekedetek mellett. Ez az emberi természet részévé tett erényesség tehát az e világi boldogság receptje. Hiszen a reflexszerű, meggondolatlan, számítástól mentes jóltevőség bizonyosan elnyeri jutalmát. Akinél pedig működik ez a morális reflex,⁵⁴ az minden hasonló természetű kihívásra hasonlóképpen reagál. Heerfort segít a koldusoknak (egy ilyen jelenet szerepel az első kötet borítólapján), Klärchen pedig eltemeti az elpusztult állatokat. A lány tette tehát úgy nyer értelmet, ha azt a pusztítás rettenetére mint morális kihívásra adott, a konkrét körülmények közt megvalósítható morális reakcióként fogjuk fel. Ezt egy csiszolt morális reflexekkel rendelkező lény,⁵⁵ esetünkben a női címszereplő képes is megadni. Hogy a kegyes cselekvés az állatokra is kiterjed, éppen e cselekvés reflexszerűségében rejlik. A borzalom látványa azonnali morális reflexként váltja ki a kegyelet megadását – hasonlóan ahhoz, amit Burke állít a katasztrófák távolságtartó szemléléséről.

Ha tehát a vihar fenségesként való csodálatára az optimális érzékenységen és ezzel összefüggő morális csiszoltságon alapuló erényesség képesít, úgy – bár kerülőúton – a vihar pusztításának közvetlen rettenetét elviselni, feldolgozni is csak ez segíthet. Bár az erény az elemzett regényekben egyaránt fontos szerephez jut, a bemutatott automatizált működést csak Naubert regényében találjuk meg. Adolf erényessége már az újabb generációk boldogságának kimunkálására irányul, Siegwarté pedig nem képez ellenerőt a kibontakozó szerelmi tragédiában. Míg az utóbbi szereplők mind rendelkeznek különféle defektusokkal, Heerfort és Klärchen sosem szakadnak el végképp az optimumtól: derék (rechtschaffen) mentoraik hatására finomak (sanft) és

⁵³ NAUBERT], *Heerfort és Klárka*, i. m., 325. – [NAUBERT], *Heerfort und Klärchen*, i. m., 310: „Das ist für gestern [...] für die Börse, die der Greis empfiegt. Meynen Sie, daß sich Gott Capitale vorstrecken ließ die er nicht wieder bezahlte?”

⁵⁴ A fogalmat Albrecht Koschorkétól kölcsönözöm, aki az erényes személyek attribútumát, a sírást nevezi meg hasonlóképpen („Tugendreflex”). Vö.: KOSCHORKE, *Körperströme und Schrittverkehr*, i. m., 95.

⁵⁵ A csiszoltság ideálját explicite megidézi a szöveg Klärchen bátyja kapcsán, akinek modortalanságait „...würde ein guter Umgang und eine sittsame anständige Gesellschaft, weg polirt haben” [NAUBERT], *Heerfort und Klärchen*, i. m., 77.

erényesek (tugendhaft) maradnak, az erre vonatkozó tanításokat fokozatosan belsővé teszik, így önállóan is meg tudnak küzdeni az élet viharáival.

Melankólia és szimpátia

Az élmény hatását nemcsak a szemlélő térbeli pozíciója, de fiziológiai-pszichológiai helyzete, tehát érzékeny apparátusának állapota is meghatározza. Az elemzett regények főszereplői nagyrészt hangsúlyozottan melankolikus alkatúak. A humorálpatólógia továbbélő fogalmával jellemzett egyének egyik fontos tulajdonsága, hogy az élményszerű benyomások erősebben és hosszán tartóbban hatnak rájuk, mint egyéb embertársaikra.⁵⁶ Werther és Adolf egyértelműen melankolikusként azonosítja magát. Siegwart esetében a melankólia már elsősorban az élményekre vonatkozik (zenére, természeti látványra), amelyek gyakran hangolják édes szomorúságra.⁵⁷ Melankolikus alkatuk önmagában nem jelent betegséget, de az élményekre, a körülöttük lévő világ iránti szimpátiára való fokozott nyitottságuk komoly veszélyforrás.

A tanulmányban már többször említett szimpátia jelen kontextusban az élő testek egyfajta kölcsönhatása, amelynek a közös térben lét, a valamilyen fokú érzéki érintkezés biztosít keretet. Ilyen minőségében egyrészt a modern hangulatfogalom előzményének tekinthető, másrészt orvosi mellékjelentését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A sérült, beteg lényekkel való szimpátia, az érzéki kapcsolat lévén átsajátított diszfunkcionális működés a megfertőződés egyik módja.⁵⁸ Adolf és Siegwart kerti jelenetei, ahol a sérült, pusztuló növények és állatok kerülnek a figyelem fókuszába, a szimpátia efféle működésére nyújtanak rálátást. A természetélvezet szimpatetikus jellege különös növény-ember kapcsolatokat és emberi életfunkciókra értett növényi metaforarendszerek működésbe lépését eredményezi az érzékeny irodalomban. A felsorolt regényeken kívül további, szakirodalmi figyelmet keltő példák említhetők még F. H. Jacobi⁵⁹ és Goethe⁶⁰ a tárgyalt évtizedben írt műveiből. A leggyakrabban átvett növényi tünetegyüttes a hervadás: ennek lefolyásáról Adolf tudósít a legbő-

⁵⁶ Caroline WELSH, *Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung = Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, Hrsg. Arne HÖCKER, Jeannie MOSER, Philippe WEBER, Bielefeld, transcript, 2006, 56. Melankólia és hipochondria ide vonatkozó összefüggésére és az irritabilitással való kapcsolatára lásd: KOSCHORKE, *Körperströme und Schritverkehr*, 122–123.

⁵⁷ A melankólia fogalma tehát az elemzett regények időrendjében is alakul, egyre inkább hangulatmegjelölő szerepet lát el, tájképek, kertek, zeneművek jelzőjeként.

⁵⁸ WELSH, *Die Stimmung in den Wissenschaften...*, 53–54. Az érzelmi megfertőződésre és a növényekkel való szimpátia poéikájára lásd még: Katja MELLMAN, *Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung = Handbuch Literarische Rhetorik*, Hrsg. Rüdiger ZYMNER, Berlin, Boston, De Gruyter, 2015, 179, 184–185.

⁵⁹ MINTER, *Literary „Empfindsamkeit” and Nervous Sensibility...*, i. m., 1022.

⁶⁰ Heather SULLIVAN, James R. SHINKLE, *The Dark Green in the Early Anthropocene: Goethe's Plants in Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären and Triumph der Empfindsamkeit*, Goethe Yearbook, 26(2019), Woodbridge, Boydell and Brewer, 145–150.

beszédűbben, ennek okaként maga is a konkrét, a cselekmény részét képező vihart nevezve meg. Siegwart szerelmi tragédiájában szintén fontos szerephez jut a hervadás metaforája, sőt még Heerfort és Klärchen történetében is gyakran előkerül, jóllehet ők nem azonosíthatók melankolikusként.⁶¹

Mint korábban is hangsúlyoztam, a tanulmányban elemzett viharjelenetek elsősorban nem allegorikus olvasatra tartanak számot. Középpontjukban az élmény, ennek poétikai eszközökkel történő rekonstruálása áll. Tehát annak a közegnek a megteremtése, ahol eredetileg a szimpatetikus kapcsolat létrejött, és ami alapján a szereplők későbbi betegségstörténete is átélhetővé válik. Az atmoszférateremtés révén az olvasó mintegy azonos térbe helyeződik a szereplővel és az őt illető tárgyakkal. A szöveg affektív funkciója kerül itt előtérbe, mindez pedig a természeti metaforák használatát is befolyásolja. Ha az „élet vihara” vagy a „viharos szenvedély” kifejezések fölbukkanásával szembesülünk, ezek közhelyessége nem takarhatja el előlünk a viharjelenetek és az érzelmi viharok közti metonimikus kapcsolatot. A természeti élmény reprodukálása ugyanis ennek révén az érzelmi állapotok átéréséhez is kulcsot ad.

Összegzés

Tanulmányomban az érzékeny regényeket az optimális érzékenység kérdését középpontba állító fikciós művekként értelmeztem, rámutatva az ezekben gyakorolt természetélvezet morális tétjeire. A regényszereplők számára kiemelt kihívást jelentő viharjelenetek elemzése során igyekeztem árnyalni az ezek olvasásában könnyebb útnak látszó allegorikus értelmezést, rámutatva az ember és környezete közti szimpatetikus kapcsolatokra, amelyek az elemzett regények növényi metaforarendszereit megalapozzák.

Megítélésem szerint az elemzett regények minden kortárs vád és minden szerzői magyarázkodás ellenére az érzékenység egyensúlyelvűségét megőrizve ábrázolják a szenvedélyeket. Utóbbiak igenlése tehát ezekkel a művekkel szemben inkább félreértelmezésből⁶² származó gyanú. E gyanú felmerülése azonban ismét csak a regényekkel kapcsolatos korabeli morális elvárásokra, az olvasás edukatív szerepének elképzelésére irányítja a figyelmet, ami kiemelten vonatkozik az érzelmi nevelésre. Hogy a szenvedélyek igenlésével vádolt regények olvasása a helyes értelmezési keretben, a morális tanulságokra hangolva egyáltalán nem vált ki szenvedélyes viselkedést, Kazinczy példája fényesen igazolja. Miller *Siegwartja* (és Gessner *Idilljei*) a morális érzék csiszolódásának és a társadalmi hasznosság megalapozásának az eszközeiként tűnnek föl nála: „Ez a két darab az kedves Barátom! a mellynek szívem ártatlanságát,

⁶¹ Sőt, Heerfort sok szempontból a melankolikus figurák ellentétéként megkonstruált figura. MINTER, *Literary „Empfindsamkeit” and Nervous Sensibility...*, i. m., 1024.

⁶² Félreértelmezésről beszél például Miller, Kazinczynak írt levelében: „Möchte Siegwart in Ungarn nicht so sehr missverstanden und missbraucht werden, wie in meinem Vaterlande!” Johann Martin Miller Kazinczy Ferencnek, Ulm, 1782. július 6. (KazLev. I, 33).

tiszta és naponként nevededő erköltseimet, és így mind világi, mind mennyeyi boldogságomat köszönhetem. Nemes kevélységgel nézek azon boldog órák eleibe, midőn (erköltseim mély gyökeret vevén szivemben) Hazámnak, sőt az egész emberi Nemzetnek dísze leszek.”⁶³

Az azonban, hogy Kazinczy értelmezése mennyire általános a korabeli magyar irodalmárok körében, hogy a magyarra fordított vagy adaptált művek a magyar irodalmi nyilvánosságban milyen érzékenységszűzbe ágyazódtak, a jelen dolgozatnak nem témája, legfeljebb végső kérdésfeltevése lehet.

⁶³ Kazinczy Ferenc Szánthó Jánosnak, A[lsó]-Regmetz, 1782. július 4. KazLev XXII, 11.